

НЯКОИ ХУДОЖЕСТВЕНИ ОСОБЕНОСТИ НА БЪЛГАРСКИТЕ ИСТОРИЧЕСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ

Хенрика Чайка — Варшава

Българските исторически народни песни, в широк смисъл на думата, обхващат, освен творбите, свързани непосредствено с историческите събития, и юнашкия и хайдушкия епос. Независимо от това, че в българската наука съществуват вече известни традиции по въпроса за основното деление на този род народни песни, а именно: юнашки, исторически и хайдушки, при разглеждането на поетиката на народната поезия обединяването на тия три групи е просто необходимо, за да се покаже развитието на жанра, епическия герой и пр.

Задача на тази статия е да се разгледат някои страни от художествените особености на българската героична народна епика, като се започне от юнашкия епос и се свърши с партизанските песни. Най-напред ще се постареем да характеризираме епическия герой на тия песни, който в този дълъг период от време (XIV—XX в.) се мени в зависимост от политическите, обществените и икономическите условия на България.

ЕПИЧЕСКИЯТ ГЕРОЙ

Героят на юнашките песни отговаря на народното въображение за героизма на отделната личност. Притежава необикновена сила, храброст, устойчивост на рани, благородство, справедливост. Този герой е винаги готов да защитава слабите и онеправданите, готов е да се бие с всички и с всичко, което олицетворява злото: с вили, други юнаци, турци. Във всяко действие е последователен и винаги довежда борбата до край. Героите, от една страна, живеят в омагьосания свят на вилите, хвърчат с крилатите си коне над облаци, от друга, пък са здраво свързани със заобикалящата ги действителност. С едни вили живеят като приятели, наричат ги посестрими, викат ги на помощ в критически моменти, с други се борят, принуждават ги да отворят затворени кладенци, да възкресят други юнаци и т. н.

Външният вид на юнаците се различава много от обикновения; преди всичко те са невероятно едри, с тяхното облекло не може да си служи друг юнак, както виждаме в по-долния пример:

Изнесла е Момчилица млада,
изнесла е Момчилови чизми
да'и носи млади краля Вукашин.
Краля Вукашин чизмите обува,
двете нозе в една чизма влазаа,
па не може чизма да напъни.
Изнесе му капа Момчилова,
що я носил Момчил добър юнак

шчо я носил накриво над вежда,
та я тури млади краљ Вукашин —
капа му е до рамена влезла.¹

Юнаците са необикновено хубави, дълговечни, изяждат наведнџ неограничено количество храна, изпиват цели бѣвчи вино и т. н. От цялата галерия образи: Момчил, Болен Дойчин, Лютица Богдан, Филип Маджарин, Черен Арапин и др., изпѣква Крали Марко. Той е най-любимият юнак на всички южни славяни, има най-пълно очертан характер, даден е в най-различни положения и пр. Българската народна песен е надарила тоя герой с изключителни външни и вътрешни черти, отличаващи го от неговите другари. Марко притежава необикновено юнашко облекло и оръжие, които му помагат да побеждава във всякакво положение. Навсякъде го придружава неговият кон, който не само разбира своя господар, но умее също да говори и да дава съвети на Марко.

Народната песен се интересува от съдбата на тоя герой — от неговото раждане до смъртта му. Възпява неговото легендарно потекло, сродява го с по-ранния юнак Момчил. Още в най-ранната му възраст се предсказва на родителите му, че техният син ще бѣде много храбър, че ще се бори против баща си. Крали Марко на прѣв поглед не се различава от своите другарчета, наглежда добитѣка, играе като обикновените деца, обаче същевременно пребивава в света на вилите, които заради извършената от него добрина го даряват с необикновена сила. Притежавайки тая сила, Марко побеждава всички деца, способен е да прехвърли воденичния камѣк девет села в десето; когато диша, клоните на дърветата се навеждат до земята или се прегъват на друга страна. Когато пораства, бори се с различни чудовища, излиза на двубой с други юнаци, известни със своята непобедимост, бори се самичѣк с цялата турска войска. Героят спечелва всяка битка, независимо дали с вила, с Муса Кеседжия, Филип Маджарин, Черен Арапин или с турска войска. Когато се бори против чудовища или юнаци, не се намесват небесните сили; когато застава против турците, появява се свети Илия с три ангела и задържа ръката на юнака.²

Песните рисуват тоя юнак като неприкосновен, никакво оръжие, насочено срещу него, не го ранява, даже тогава, когато с измама бива хвърлен в подземieto или в някакъв трап, неговото тяло остава непокътнато. По това Марко се различава от епическите герои на другите народи, напр. Ахил или Зигфрид, притежаващи някое неустойчиво място, в което ранени — умират. Крали Марко умира по естествен начин на 300-годишна възраст (в някои песни на 160).

В песенната история героят е даден в роднински отношения; има родители, жена, сестра, брат. Към баща си се отнася грубо, хвали се, че е по-юнак от него; към майка си — много нежно, обръща се към нея за съвет. Жена му е рисувана положително и отрицателно. Героят, съгласно с обичая, праща за нея сватове или я открадва. В някои песни живее с жена си добре, в други я изпѣжда за изневяра, безплодност и т. н.

Неговият портрет в българската народна епика не е еднороден. Марко се обявява против турците, обаче с тях отива на лов. Участвува във войната заедно с мюсюлманите, обаче се моли за победа на християните. Притежава положителни, благородни черти, защитава слабите и онеправданите, освобождава три синджира роби, бори се за чест и правда, но същевременно е жесток, горделив, страхлив и пияница. Арнаудов предполага, че Марко рано е бил положителен герой, обаче с течение на времето се изменя, приема

¹ СБНУ, т. XLVIII стр. 47.

² СБНУ, т. XIV, стр. 91.

черти на други герои.¹ Това мнение не е напълно убедително, тъй като в най-рано записани текстове (средата на XVI век) героят има отрицателни черти.² За Крали Марко почти нищо не говори Константин от Островица в „Спомените на еничарина“, които, както се знае, са били написани на полски език през втората половина на XV в., въпреки че дава редица подробности за други исторически лица от по-раншно време. Оттук може да се направи заключението, че на съвременниците си Крали Марко е бил почти непознат, което, разбира се, не решава още въпроса какво място е заемал той в народната памет. За съжаление, не разполагаме с по-раншни текстове от територията, която е владеел, или от земите, непосредствено свързани с нея. Но щом съществуват сравнително рано записани песни на по-отдалечени територии, в които Крали Марко има отрицателни черти, няма основание да се смята, че той герой е бил най-напред положителен.

Крали Марко, за разлика от героя на руските билини, княз Владимир, се отличава с голяма активност. Не престоява винаги в своя град Прилеп, както прави руският герой в Киев. Постоянно се движи, непрекъснато се бори, а неговите противници често се менят. Между тия песни рязко се очертават три групи: 1. Марко и вили. 2. Марко и други юнаци. 3. Марко и турци. В първата група се бори против свръхестествени същества, принуждава ги да отворят затворени извори, бори се да осигури вода на всяко живо творение, да ликвидира царството на самодивите в горите и планините. Тая група песни се формирала под влиянието на приказки, на средновековната митология. Ясно личат в тях следите на старите вярвания, че на света царуват някакви олицетворени сили, обаче не са вече опасни за човека. Тия олицетворени сили са представени като жени и притежават собствени имена като: Вида, Баздарджийка, Магда, Юда, Гюргя. Някои от тях живеят приятелски с Марко, други се отнасят с него враждебно. Марко, движейки се в тоя приказен свят, се ползува с известни привилегии. Вилите хвърчат на крилати елени, Марко на своя кон, който понякога притежава шест крила. В тия песни въобще не се загатва за положението на народа, липсва робската атмосфера, тъй характерна за другите две групи.

В другата група песни „Марко и други юнаци“ личи политическият фон, върху който се развиват събитията и крали Марко действа заедно с други герои. Неговите подвизи са известни навсякъде, което не харесва на цар Мурад. Султанът решава да ликвидира юнака по достоен, рицарски начин, като праща срещу него друг юнак, известен с неговата непобедимост. На площада застават двама рицари, от които всеки желае да победи на всяка цена. Побеждава тоя, който е по-юначен, по-сръчен или който е по-хитър. В единия и другия случай побеждава, както е известно, крали Марко. Неговите противници са второстепенни исторически личности като Филип Маджарин, Муша Кеседжия и др. или неидентифицирани и измислени герои като: Черен Арапин, Жълта Базиргяна, Дете Дукадинче, Дете Голомеше и др. По всяка вероятност върху тая група е влияла средновековна рицарска литература.

Третата група песни „Марко и турци“ е свързана най-много с историческите събития. Тук крали Марко се бори, за да запази самостоятелността на своя престол, обаче след това предава доброволно ключовете от своята крепост и се подчинява на турците. Участва в битката на страната на мюсюлманите, но се моли да победят „противниците“. Отива с тях на лов, обаче добива срещу тях оръжие. Тая група песни се оформила под влиянието на историческите събития и е непосредствено свързана с тях. Марко притежава още огромна

¹ М. А р н а у д о в, Очерки по българския фолклор, София, 1934, стр. 307.

² М. П а н т и ћ, Народне песме у записима XV-XVIII века, Београд 1964, стр. 44—46.

сила, обаче по „божия воля“ неговите земи трябва да станат турски. Възможно е тия песни да са един вид реставрация на първата и втората група, в която са се наслоили под напора на новата действителност нови мотиви, образувачи ново съдържание. Тук продължават да действуват свръхестествени същества, само че тяхната дейност е ограничена.

Народните песни, наричани в България исторически, въвеждат в действието възрастни герои и не се интересуват от тяхното потекло и детинство. В тях не се говори за свръхестествено раждане на героя или за надаряването му с необикновена сила от вили, което много често става с Крали Марко. Тоя мотив бил неподходящ за неговите исторически условия. Героят, надарен с изключителна сила, би трябвало навсякъде да побеждава, а той, както е известно, е побеждаван, което песента не е могла да премълчи. Старият мотив за чудотворното раждане на героя, майсторски пренесен в песните за Крали Марко, не се побира вече в рамките на новата действителност, също така, както в ранното средновековие не е могъл да бъде приобщен древният мотив за свръхестествено зачатие на героя от вкусване на ябълка от невеста, от окъпване на майката в чудотворно езеро, от слънчевия лъч и пр. Тоя мотив трябвало да се смени с нов, по-подходящ. Героят идвал на тоя свят съгласно с новите представи за ролята на бащата, което не събуждало вече такъв интерес. Неподходящ се оказал и романският мотив, т. е. раждане на героя при трагични обстоятелства вследствие на феодални спорове след смъртта на бащата не заради териториалната отдалеченост, а главно заради това, че необикновено раждане не е могло да повлияе на по-късните юнакови подвизи. На героя не е била необходима голяма сила, понеже бил покоряван от по-добре въоръжени турци. А двубой на двама юнаци, така характерен за Марковия цикъл, в периода, когато в славянските земи, поробени от мюсюлмани, не е имало условия за поддържане на рицарски традиции, би бил нереален и наивен. Затова нови сюжети от тоя тип не се създават. Разбира се, не бива да се смята, че самото нахлуване на турците на Балканския полуостров е променило коренно народното творчество, тоя процес сигурно е бил много по-дълъг. През XV, а може би и XVI в. не се е изменило много. Турците, заети с приобщаване на нови земи към по-рано превзети територии, нямали много време да установяват веднага своя ред навсякъде; славянското население не веднага загубва всички права и в бита и културата му не трябва да се очакват моментално коренни промени.

Новите условия постепенно правят известен подбор на старите мотиви и сюжети, едните имали възможност да се развиват, другите постепенно изчезвали, както напр. чудотворното зачатие на героя или надаряването му с необикновена сила от вили. Тоя период от живота на героя не привличал вече народния певец. Известно възраждане на мотива наблюдаваме през втората половина на XIX в. в революционната поезия, обаче той е значително победен. Народната поетическа песен от тоя период се интересува от детските години на Васил Левски,¹ който притежава подобни черти на героин от юнашкия епос. Той, също като някои юнаци, вече в най-ранна възраст се различава от други деца, не се побира напр. в обикновената люлка, което е признак на неговите по-късни, героични подвизи. В поезията, отразяваща събитията от XIV, XV и отчасти XVI в. вниманието на народния певец привлича индивидуалния герой, а от XVI в. нататък — колективният герой.

В първия период героят отразява стремежите и мечтите на народа. Понякога той ще притежава чудотворна устойчивост на рани, като напр. Бан Михал²

¹ Р. Ангелова-Георгиева, За народна свобода, София 1961, стр. 62.

² СБНУ, т. X, стр. 93.

може да бъде победен само със собствената му сабя. Сабята му също притежава някакви свръхестествени свойства и героят може да прави с нея чудеса, както крали Марко със своя боздуган или нож, който получава в критичния момент от „посестримата“ вила. Не всички герои обаче притежават тая свръхестествена сила; в такъв случай надарени са с нещо друго, по което се различават от околната среда.

Героите обаче, съгласно историческата правда, не излизат победители, с изключение на няколко личности: Бан Михал, цар Ясен, Кара-Видо. Но независимо от това, че са побеждавани, народната песен ги дарява щедро с юнашки черти. Ян Шишман успява да преодолее всички пречки, да отстрани женатъркния и заедно със своите войски отива да спасява Михаил Василич. Неговите удари са добре отмерени, турците падат като мухи, победата е вече съвсем близо, обаче в песенната история Ян Шишман не може да победи, понеже и в действителност не е победил.¹ Тая песен трябва да се разбира като по-широко третиране на българската история, а не индивидуално загубване на една или друга битка от средновековния феодал. Отделни лица могли от време на време да побеждават, обаче в последна сметка всички претърпели поражение, което за народната песен е очевидно. Ян Шишман или цар Ясен не са могли да бъдат характеризирани по същия начин, както крали Марко в по-ранния период, не са могли да пътуват безгрижно из гори и планини, да се състезават с вили и други юнаци, да живеят откъснати от действителността, в която царувала робска атмосфера. Самите общественно-политически условия принуждавали народния творец да търси нови композиционни похвати, да въвежда нови образи, които биха могли да изразят ново съдържание.

Героите на историческите песни много често виждат опасността, която им предстои, готвят се предварително за сражение, излизат да се бият с турците, но въпреки значителни усилия победата принадлежи на противника. Понякога песента се опитва да обясни, че това е „напаст божия“.

Историческите песни, свързани със събитията от XIV и XV в., са епични песни. В тях на пръв план излиза фабулата. Действието бързо се пренася от едно място на друго. Рисува се напр. образ на герой, който пирува на брега на реката и след това образите на турци, които са в подземията на стопанина (Кара-Видо и турци). Бан Михал пребивава спокойно в своята крепост, а по това време турци с измама влизат в неговия дворец, успяват да отмъкнат със себе си главния герой, поставят го пред Мурад и пр.

Историческите личности от XVI в. започват постепенно да загубват юнашките си черти, на епическата сцена започва да се явява безименният и колективният герой. Такъв характер на героя определя по-стабилната турска власт на Балканския полуостров, което води до влошаване на общественото и социалното положение на народните маси. Откарване на християнските жени в haremi, най-различни данъци, включително и кръвния данък, беззаконието на турските чиновници не действували благоприятно за създаване на нови юнашки сюжети. Разбира се, създадени по-рано, юнашките песни се пеели и били много популярни, обаче новата действителност не действувала на творческото въображение на певеца по такъв начин както по-рано, поднасяла друг материал, който се е нуждал от ново художествено оформление. Изкуството, каквото е несъмнено и фолклорът, се намира в неразривна връзка с живота и се създават такива народни или литературни произведения, за каквито има условия в определен исторически момент. Самата действителност определя в общи линии сюжетите и характера на всякакъв вид творчество,

¹ СБНУ, т. I, стр. 51.

в това число и народната поезия. Новите обществени отношения не давали възможност да се продължават старите традиции. Българите не са заемали в турската империя по-високи постове, старите княжески фамилии са се слели със селячеството, нямало изтъкнати славянски исторически личности, както в по-ранния период, обикновени хора от народа, включително и най-енергичните, не са имали възможност да импонират с нещо особено, което да прави силно впечатление на околната среда. Затова народната песен пее за народните бедствия, за страданията на отделни хора и за нещастията на обществото. Героите тогава трябва да бъдат пасивни, трябва да се подчинят на горчивата съдба и покорно понасят различни обиди от страна на мюсюлманите. Тогава наблюдаваме синджири роби от девойки, момчета, жени, които събуждат съчувствието на заобикалящата ги действителност, а преди всичко съчувствието на природата, обаче няма вече условия да се появи храбрец от рода на Крали Марко, който поне да направи опит да освободи нещастните и онеправданите. Марко тогава е държал в ръцете си властта, макар и ограничена, можал да помогне в единични случаи на своите съграждани, което могло да се запечата в народната памет. Турците още не са се чувствували напълно господари в тия земи и сигурно и изискванията им спрямо подчинените не са били толкова големи, обаче през XVI в. положението коренно се различава от по-раншното. Затова в народната поезия намира отражение тежката и мрачна действителност. Говори се за преживяванията на отвлечани жени, девойки, момци, за тяхната трагична участ, за мъките, които им причиняват турците. Наблюдават се вълнуващи картини, в които поробена майка е принудена да остави своето чедо на природата:

Свила си гора тънките връше,
Направила му нова люлчица,
Та е турила машко детенце
Залюляла го и запяла му:
Нани ми нани, машко детенце,
До ште кошута подой ще та,
Вална ште дъждец окапа ште та.¹

Народната песен отразява страданията и тъгите на народа, отразява и отчаянието на момчетата, предначинени за еничарство, нападения и разорения на кърджалиите и т. н. Тия песни отразяват една страна от действителността, обаче робските условия изискват също друг тип герой и такъв се явява в лицето на хайдутина. Богатата българска хайдушка поезия възпява хайдушките подвизи, живота на смелите и самоотвержени момчета и девойки, които не се боят да застанат срещу турците, както едно време Крали Марко. Хайдутинът се отказва от всичко лично, напуска родната къща, близките си в името на общите идеали. Хайдушкият живот е привличал младежта. Неудобствата, свързани с него, притежавали романтично обаяние, по-силно от обаянието на млада, хубава и трудолюбива девойка. Хайдушките песни показват пътя към хайдутството, рисуват настроението на младежите напролет, отправящи тъжни погледи към гората, откъдето очакват зов, сигнал. Понякога той зов се дава от птица, най-често кукувица, понякога те сами разпитват гората кога ще мине хайдушка дружина, за да се присъединят към нея.

Хайдушкият живот е неразривно свързан с гората, тя е негова съюзничка, закрилница. Нейните поляни и усой са на разположение на хайдутите, там организират те своите дружини, там провеждат състезания, планират боеви акции срещу турците, чорбаджиите. В тия песни се възпява преди вси-

¹ Периодическо списание, 1885, кн. XV, стр. 439.

чко индивидуалният герой, войводата, най-смелият между храбрите. Понякога това е девойка; нейната смелост, сила, сръчност прави изключително впечатление на момците и въпреки вътрешни съпротивления я признават за войвода. Но хайдушката песен говори също така за страдания на хайдутина, смъртно ранен в борбите или заловен от турците. Хайдутинът, независимо от обстоятелствата, е винаги положителен герой и тогава, когато неизлечимо ранен, очаква смъртта, и тогава, когато бива заловен и измъчван от турците. Смъртта за него е обикновено явление и в последния момент той дава наставления какво трябва да правят неговите другари.

Исторически личности от XIX в. са в народната поезия преди всичко революционери и въстаници. Тия герои поддържат хайдушките традиции, пропагандират свободолюбиви идеи, събират оръжие, мечтаят за освобождение на целия народ. Народната песен възпява редица известни на историята личности като: Хаджи Димитър, Стефан Караджа, Панайот Хитов, Георги Бенковски, възпява герои от по-малък мащаб. Рисува революционната вълна, обхванала всички, надеждите за освобождение от вековното турско робство, подготовката за въстанията, обаче говори също така за разочарование след неуспеха, за тъгите и страданията на българския народ.

В тия стихове се преплитат непосредствени преживявания с описанията на действителни факти. Народната историческа песен става лирично-епична. Много рядко се явява тогава епична творба. Р. Ангелова, правейки подробно изследване на фолклора, свързан с Априлското въстание, установява, че в повечето случаи тия песни имат лирично-епичен характер.¹

Освобождението на България въвежда в народната поезия идеализирани образи на руските царе, генерали, войници. Народният певец ги дарява изключително с положителни черти, продължавайки по тоя начин по-раншни традиции, отнасящи се до първите руско-турски войни. Руските царе във въображението на народа са благородни, чувствителни, добри, желаят свобода за българите и с тая цел се борят срещу турците. Имена на няколко руски царе се явяват в народната песен преди Освобождението, те действуват в най-неочаквани моменти, влизат в непосредствен допир с българите, които ги приветствуват като най-скъпи гости.

Песните рисуват вътрешните положителни качества на руските герои, дават техните външни портрети. Те ръководят грамадна, добре облечена и въоръжена армия, което вдъхва доверие.

Съвсем други качества притежават в народната песен сръбските сановници през 80-те години на миналия век. Кралят и генералите се характеризират със завоевателни склонности, за тях войната е развлечение, стараят се преди всичко да угодят на своите амбиции. За сръбския крал е по-важно да пие кафе в Народното събрание в София, отколкото да се грижи за съдбата на своите войници. Те са за него незначителни пионки, които може да се заместват като на шахматна дъска. Обаче съвсем другоаче се рисуват образи на обикновени хора, излъгани от самия крал, че ще се бият с турците. Според песента те не са виновни, че проливат братска кръв, участвуват в тая война по неволя и предвиждат трагичен край за Сърбия.

По това време в Македония и Одринско не е свършила още борбата за народното освобождение. Въстаниците в тия земи прилагат партизански методи на борба; нощно време се готвят за бойни акции, нападат ненадейно, бият се с отделни групи турци. Героите на Илинденското и Преображенското въстание, Гоце Делчев, Яне Сандански, Иван Кондолов и др. са последователни и безкомпромисни революционери, обаче същевременно не са лишени от чув-

¹ За народна свобода, стр. 232.

ствителност, любов към близки и пр. Тия личности, в зависимост от обстоятелствата, могат да бъдат нежни или жестоки, благородни или безмилостни. Организирані често в „смъртни дружини“ наказват свои и чужди; българи, турци и гърци. Прямо враговете, предателите не изпитват никакво милосърдие, прилагат брутални методи.

В тия песни съвсем ясно се забелязва влиянието на художествената литература. В народната историческа поезия започва все по-често да се явява римата, строфата, образи и изрази от художествената поезия. Още по-ярко личи това в песните, свързани с балканските войни, на които героите са главно ранени или убити войници. Понякога те остават без ръце или крака. Изтощени физически и душевно, разбират, че преждевременно трябва да се простят с тоя свят, с близките си. Песните показват трагедията на загиващи на фронта войници, говорят за техните последни мечти и пр. По „страниците“ на историческата песен се проливат сълзи на страдащи по загинали майки, бащи, жени.

Поезията от двадесетте години на нашия век дава редица подробности за антифашисткото Септемврийско въстание, а по-скоро за потушаване на въстанието и наказанието на „виновниците“. Нижат се картини на масови убийства, масови следствия, общ траур, нови гробища, пълни затвори и пр. Героите падат пронизани с куршум; прободени с нож; обаче след тях остава делото им. Най-често се споменава името на Стамболийски, добре известен на народната песен. Съдбата на „нашия министър“ е също така жестока, както и на редица други герои, което народният певец съзнава и изразява своето съчувствие. Героите от кръга на Стамболийски са близки на народа, обаче историческата песен рисува и образи на комунисти, от които се страхува правителството и Цанков:

Планини скалисти
Пълни с комунисти,
Развяват байраци
се млади юнаци¹

Общата картина на историческите събития не се променя през 40-те години на нашия век. Народните герои в песента са измъчвани ужасно, по такъв начин, за който „световната история не е чувала“. Враговете разполагат вече със съвременно оръжие, имат на разположение камioni, могат да блокират на един път цели села и т. н. Обаче от това положение не се боят закалените в борбата хора. Народният герой партизанин е готов на всичко, не вижда друг изход освен въоръжена борба. Той притежава известна култура, съзнава кой е творецът на материални блага и как трябва да бъдат разпределени те. Разбира, че:

Земята на Ботев и Левски
Отново е робска земя,
Балканът хайдушките песни
Отново размирно запя.²

Партизанинът се чувства наследник на дългите борчески традиции, разбира, че отечеството пак се нуждае от помощ, защита и бърза да изпълни своя дълг. Пак броди из горите и планините, които, както и в хайдушко време са негови съюзнички. Организира бойни акции, участва в тях, бива жесток спрямо враговете, нежен и мил към своите другари, близките си. В партизанската борба участвуват също така девойки, достойни да носят пушки и да изпращат куршуми там, където трябва.

¹ Е. Стоин, Народни партизански песни 1923—1944, София 1955, стр. 40.

² Народни партизански песни, стр. 61.

Тия песни са главно лирични, говорят за вътрешните изживявания на героите; в народната поезия партизаните имат собствено отношение към събитията и постъпките на отделните личности. Редица елементи, образи, епитети, сравнения в партизанските песни са стари, познати на народната поезия от по-ранния период, умело използвани от съвременния певец.

ЖЕНИ-ГЕРОИНИ

Героите на юнашката и историческата народна поезия, отразяваща по-ранния период, са мъже, макар че и жените играят в тях известна роля. Те сигнализират на мъжете си за приближаващите опасности (жената на Кара-Видо), те имат необикновени сънища, в които се предсказва съдбата на държавата, царя, войската (песни за падането на българското царство). Това са главно жени от най-близкия кръг на героя: съпруги, майки, сестри.

Образът на жената не е еднороден в народната песен. Едни песни говорят за нея като за добра другарка в живота, такава жена се отличава и с хубави външни качества и е въплъщение на благородство, хуманизъм. Винаги е готова да помага на мъжа си, да дели с него хубави и лоши моменти. Някои песни обръщат внимание на отрицателни качества на жените. Героинята тогава не разбира или не иска да разбере важни държавни въпроси, задържа мъжа си, когато той би трябвало да отиде да се бори срещу турците. Отрицателно е рисуван образът на жената на Ян Шишман, гъркинята, което изрично се подчертава в песента. Песните от кралимарковия цикъл рисуват жена му положително и отрицателно. Веднъж тя се явява като царкиня, други път като обикновена жена, понякога е богата и грозна, понякога бедна и хубава. Когато Марко води грозната, реагира цялата природа, дърветата изсъхват, птиците престават да пеят, когато води хубавата, природата оживява, птиците развличат героите с нестихващи концерти. В отрицателна светлина се дава жената на Момчил, подкупена от Вукашин с обещанието за по-добър живот. Тя е типична средновековна героиня от международен мащаб. Лесно се поддава на ухажванията на владетеля Вукашин и му помага в планираното убийство на Момчил.

В песните, свързани с турското робство, се говори повече за колективния герой, съпругите имат там ограничена роля. Подобен изглежда въпросът в хайдушката, революционната и партизанската поезия, където подвизите на героите не зависят от семейното им положение и образи на съпруги се явяват много рядко. Повече място им отделя народната историческа песен, свързана с въстаническите и военните действия, където жените на загиналите герои са рисувани със сантиментални черти, което е съвсем оправдано.

Образи на майки се дават по-рядко, обаче по-еднородно. Тия жени носят преди всичко добродетелите, те са справедливи, имат голям жизнен опит, грижат се за своите синове и дъщери, могат да бъдат твърди, непоколебими, юнашки. Приемат най-тежко известие за близки хора с голямо спокойствие и не отронват нито една сълза след смъртта на чедото си. Майка насярчава понякога сина си да стане хайдутин, желае синът ѝ да бъде юнак и пр. Рядко говори народната песен за това как майката под напора на силна майчина обич и съжаление се огъва, съветва дъщеря си да се потурчи, за да не я измъчват.

Сестрите също имат в народната историческа песен положителни черти. Те са кротки, добри, хубави, способни силно да обичат братята си, да им помагат в несполуки, да се жертвуват за тях. Ефросина се решава да спаси Момчил, макар че се лишава от хубавата си коса. Сестрите се съветват с братята си, когато им предстои потурчване. През XIX век скриват братята си

от турците, дават неверни сведения на мюсюлманите, макар че те понякога се опитват да ги подкупят, разпитват птици дали не са видели техни „мили братя“. От народната песен лъха нежност, привързаност, сестрина обич и пр. Любещите сестри са обичани от братята си, пазени от нещастия. Балканджи Йово позволява да му отсекаят ръцете, нозете, да му издълбаят очите, обаче не дава съгласие да потурчат сестра му.

Други жени от по-ранния период се явяват рядко в народната историческа поезия и играят в нея епизодична роля. С течение на времето обаче народната поезия започва да обръща по-голямо внимание на други жени, не само на тия от най-близкия кръг на героя; поставя пред тях все по-важни и по-отговорни задачи. Жените започват да излизат от сянката на мъжете, стават по-самостоятелни. Умеят даже да се съпротивляват на най-отговорни лица, да поставят известни условия, както напр. Мара на цар Мурад. Някои заемат първо място в определения град, държава (песни за Будим град, остров Малта). По време на турското робство, заедно с мъжете, са измъчвани, отвлечени, също така както и мъжете мечтаят за свободата, за близките си. В хайдушката поезия стават войводки, умеят също така добре да стрелят, да се борят. Във въстаническата и партизанската поезия имат еднакви задачи с мъжете: събират средства, приготвят оръжие, участвуват в боеви акции и т. н. Знаят героически да мрат, да бъдат непоколебими по време на следствията, при потушаване на въстанията и пр.

ЧОВЕКЪТ И ПРИРОДАТА

В историческата българска народна поезия човекът е неразривно свързан с природата. В юнашката поезия наблюдаваме хубави пейзажи, обрисувани майсторски от певеца-живописец. Обаче в песните, отразяващи по-късния период на историческите събития, образът на природата заема още по-голямо място, особено в песните, свързани с тежкото робство, в хайдушките, въстаническите и в партизанските песни. Природата става съюзничка на всички човешки мероприятия, съчувствува на човека в неговите страдания. Разбира като най-добрия приятел вътрешните изживявания на три синджира роби и изразява нагледно своето съчувствие. Нейните листа тогава увяхват, чернеят, изсъхват, капят. Съдържанието тогава най-често е изразено във форма на диалог; героят, учуден от промяната на външния вид на гората, пита:

Горо льо, горо зелена,
доскоро беше зелена,
сега ми, горо, изсъхна,
дали те пожар пожарил,
или те слана сланила?¹

Гората отговаря на въпроса, изяснявайки същевременно причините за своя необикновен вид.

Природата не се ограничава само със съчувствие към човека, често тя се старее дори да му помогне. Приема напр. детето на безименната героиня, която е принудена да остави чедото си на произвола на съдбата и се старее да я увери, че ще се грижи за него. Страдащата майка съвсем ясно чува гласа на гората:

Иди си, иди млада робинко,
ти немой грижа за мъжко дете,
язе съм майка на мъжко дете,

¹ Българско народно творчество, т. 3, стр. 213.

до две елици — две мили сестри,
духна ке ветрец, та ке го люлей,
валя ке дъждец, та ке го баня,
дой ке кошута, та ке го дои.¹

Най-голямото преплитане на природата с човешкия живот имаме в хайдушката поезия. В тия песни хора, гори, планини се явяват като части на една цялост. Хайдутинът не може да съществува без горски усои, скриващи героите от външния враг, без дълбоки сенки, необходими за човека лятно време, без планински извори, осигуряващи студена вода за жадните гърла и т. н. Неведнъж хайдутинът се обръща към гората:

Горо лъо, горо зелена
Имаш ли вода студена,
имаш ли сенка дебела
като за нази юнаци?²

Хайдутинът не може да си представи живота без природата, изпитва към нея дълбоко чувство, обаче това е взаимна любов, гората е щастлива, когато из нейните дъбрави бродят смели юнаци, пролива сълзи, когато повече време не се мяркат нейните любими чеда. За това говорят редица песни, но може би най-ярко текстът, записан през 40-те години на миналия век от Григорович в Панагюрище:

Разплакала се гората,
Гората и планината,
И на гората дрвието,
И на дрвието вруните,
И на вруните листата.
Заради Индже войвода,
Дие да не Индже да дойде
с петстотин млади юнаци.
Дето ги коршум не фатѐ
Горите да развеселят.³

Гората и всички нейни жители са приятели на хайдутите. Птиците напоят напролет на младите, че вече е време да започнат хайдушкия живот, зоват ги в гората. Изпълняват роля на куриери между отделни хайдушки групи, свързват хайдутина с неговите близки, като им носят вести от него. Проявяват грижи за ранени хайдуте, правят им сянка с крилете си, донасят в човка студена вода и пр.

Опечалени са горите и планините, когато наесен трябва да се простят с юнаците. Ният се тогава спомени за радостни дни, прекарани заедно, когато гостоприемните стопани ги е радвало самото присъствие на храбрите младежи. Природата тогава е правила усилия да им бъде майка, „обличала“ за тяхното идване най-хубавите си пролетни дрехи — „кичести шуми“, разхладени със „сладък ветрец“. А когато идвали, постилала им хубави треве, покривала ги с горски листа и т. н.

ПРИКАЗНИ И ЛЕГЕНДАРНИ МОТИВИ

При по-внимателно разглеждане на юнашкия епос виждаме, че редица подвизи, редица перипетии и постъпки на отделни герои са еднакви или почти еднакви в народната песен и в народната приказка. Крали Марко е надарен със свръхестествена сила от вили в песента и в приказката, само че в приказ-

¹ Българско народно творчество, т. 2, стр. 97.

² Загребско „Kolo“, 1847, с. 28. Песента е публикувана във фонетична транскрипция с латиница.

³ О. Д о з о н, Български народни песни, стр. 64.

ката до тоя момент е бил много слаб, всички деца го набивали и трябвало да се подчинява на всякакви заповеди на своите малки другари. Тоя герой е също така неприкосновен и никакво оръжие не може да му направи никаква пакост. Марко в песенната и приказната история се отличава от околната среда с външните си черти, има необикновен апетит, живее дълго. Притежава изключителен кон, който много добре разбира своя ездач, съветва го в редица моменти, информира юнака за приближаващата смърт и т. н. Всъщност цели песенни мотиви, изключвайки поетическата им форма, звучат като приказки, въпреки че днес мъчно би могло да се каже с положителност дали най-напред се е разказвало или пеело за подвизите на юнаците.

В хайдушките и историческите песни често се явяват приказни и легендарни мотиви. Понякога са толкова свързани с историческия момент, че мъчно би могло да се прави разграничение. Така напр. героят Панайот Хитов облича просияшки дрехи, за да заблуди по тоя начин група турци и да им отнеме благото¹ — типичен приказан мотив. Обаче от историята знаем, че революционерът В. Левски често се е явявал преоблечен като просяк, каруцар, търговец и т. н. и постоянно се е движел между турци, които са го търсели, обаче същевременно не са могли да го идентифицират. От какво се е повлиял народният певец — от известни приказни сюжети или от голямата храброст и находчивост на великия революционер — трудно е да се установи. Същото би могло да се каже за мотива за открадване на съкровища, имане от хайдутни и революционери. Тоя мотив е известен още в древно време на арабските народи, обаче в живота на българските борци за свобода това е действителен факт. Тия бездомни „скитници“ попълвали своите твърде скромни средства от тоя род плячки, това е било за тях необходимост. Организирали, както е известно, засади за съкровищата на бейовете, богатите турци, чорбаджиите и благодарение на това могли да се снабдяват с оръжие и да съществуват. Кое е било образец за народната песен? Многобройни действителни случки или приказки, разказвани по селските къщи. А може би изворът на идеите на народните борци е именно народната приказка, може би по неволя те са правили усилия да приличат на приказните герои? Може би художествената правда ставала действителна правда, което от своя страна действувало на творческото въображение на певеца. По тоя въпрос би могло да се говори много, обаче трудно би могло да се направят съответни изводи.

Не винаги обаче въпросът за приказните и легендарните мотиви в българската историческа народна песен е толкова комплициран. Няма съмнение например, че мотивът, според който се храни птица с живо месо на човек или се пои с човешки сълзи, произлиза от народната приказка. Достатъчно ще е да се спомене приказан сюжет като „Тримата братя и златната ябълка“.

Тоя мотив е характерен за песните, в които главният герой се намира в затвора или е изолиран по някакъв начин от хората. Тогава единствен приятел на затворника се явява птица: сокол, гълъб, който го свързва с волния свят, донася му хабер от вън, занася вести на роднините на героя и т. н.

Героите на историческите песни се превръщат понякога в определени моменти в животни, дървета. Така напр. цар Костадин се променя в еленче, когато братята завладяват бащиното имане,² бяла Яна от Будим град се превръща в дърво.³ Разликата между историческата песен и приказката се състои в това, че метаморфозата в първия случай става съгласно желанието на героя, в другия — правят това магьосници. В хайдушката поезия най-добри съвети дава на своите другари най-младият и най-глупав хайдутин, както в

¹ Българско народно творчество, т. 2, стр. 296.

² Периодическо списание, 1891, стр. 458—460.

³ П. Михайлов, стр. 105.

народната приказка най-малкият брат. Едни герои на исторически песни намират заровени под земята златни монети, други искат да им ги отнемат. Султанът обещава да даде половината от царството си и да царува заедно с този, който доведе в двореца му жив Бан Михал, което много наподобява на известния приказан мотив. Там царете женят дъщерите си за храбери и им дават половината от своето царство. Песенните герои понякога се женят за царкини (мотивът е известен само на песента, отразяваща по-ранния период). Така напр. Секула, когото песента понякога сродява с крали Марко, трябва да изпълни редица условия да получи за жена задморска девойка, а именно: да победи друг юнак, да стои известно време в горещо помещение, в което преди това три дни и три нощи се пали непрекъснато, да отиде отвъд морето до златното дърво за златни ябълки, той трябва да се справи с всичко¹.

Българската народна историческа песен използва различни билки, които приспиват героя по време на тържествена вечеря (Бан Михал), което дава възможност на противниците да осъществят своите планове. Жените лекуват с тях безплодност и след деветгодишно очакване раждат син, когото след това са принудени да оставят в гората. Историческата песен често говори за белези на герои, което улеснява семейството да ги познае след години.

Мотивът на предателството, измамата е третиран много широко от българската народна историческа песен. В най-ранния период на песента предатели се явяват съпруги, неопределени жени, мъже. Благодарение на техните съвети враговете побеждават Момчил, Бан Михал, Ян Шишман и др. В по-късния период предатели стават гърци, турци, чорбаджии, духовници.

Българската историческа народна песен съдържа редица откъси, които сигурно са се формирали под влиянието на легенди, апокрифи, агиографска литература. Свети Илия се показва на цар Лазар и му заповядва да построи трайна сграда, съобщава му, че ще стане небесен цар. По време на борбите за превземане на Малта, на крепостната стена се показва на турците и християните божията майка, придружена от свети Иван и апостол Павел, което намалява силите на първите и окуражава другите. Героите проклинат своите врагове и това, което им пожелават, веднага се осъществява. Стара жена, съветница на турците, веднага става на камен.² Девойката предпочита да умре, отколкото да се откаже от своята вяра, балканджи Йово позволява да го осакатят, да му отрежат ръцете, краката, да му издълбаят очите, но не се съгласява доброволно да потурчат сестра му. Героите на историческата песен умеят не по-лошо от светците от агиографската литература да страдат физически, а даже в редица отношения ги превъзхождат.

С по-горните мотиви много тясно е свързан образът на пророческия сън, за който е редно да се кажат няколко думи. Такъв сън е известен на героичната епика на редица народи. Много често той се намира в началото на дадена песен и служи като увод към по-нататъшното действие. В песните, отразяващи по-ранния период, сънят се отнася за много важни събития и се изразява с помощта на различни знаци на небето, за което говори по-долният пример:

На сред се е небо препукало,
Ситни звезди по земя паднале,
Ясен месец кървав е изгреял
И по него звезда деница,
И она е кърваво изгрела.³

До XVI век зловещи сънища имат само жени, мъжете обаче знаят да ги тълкуват, в по-късния период тоя мотив е също характерен за историческата

¹ Миладинови, бр. 145.

² Българско народно творчество, т. 3, стр. 80.

³ СБНУ, т. I, стр. 51.

песен, но се базира върху друг материал, не играе вече толкова важна роля в текста. Революционерите от XIX век имат съвсем обикновени сънища, сънуват напр., че ги хапе черно куче, което означава, че ще ги атакува врагът, че в предстоящата битка ще бъдат ранени.

Освен сънищата, много често за нещастия известяват птици и животни, които знаят тайните на човешкия говор, донасят писмо, в което се съобщава за народното бедствие. Гълъбът информира Кара-Видо, че околните села са вече поробени. Орлите донасят на Ангелина главата на нейния брат, на Янкулица — ръката на Янкула и на Секулица — крака на Секула. Писмата донасят изключително соколи, черни гарвани, гълъби и славеи.

Много често историческите български народни песни се състоят от диалог. Разговорите се водят между хора, което е присъщо на народната песен в редица страни, но освен това човекът говори с гора, планина, кон, птица, река и т. н. Понякога диалогът се изгражда върху определена схема, както видяхме в пророческия сън, който едно лице разказва, друго тълкува. Героите отправят въпроси към гората, дали ще позволи да пият от нейните студени извори, дали ще могат да използват нейните дълбоки сенки. Гората отговаря на поставени въпроси, предлага им всичко, което притежава. Диалогът между човека и гората е най-много разпространен, но въпреки това често може да се срещнат такива стихове:

Гора никому не дума,
Стояну гора продума.

И тогава следва отговор.

Освен по-горните особености съществуват редица типични образи-схеми, с които започват българските исторически народни песни. Да посочим само няколко от тях.: образът на пророческия сън от типа „Сон сонила софийска кралица, / Сон сонила и сон бълнувала; писане на писмо „Книга пише царо Солиmano / книга пише от града Стамбола“; четене на полученото писмо „Писмо чети Гюрица Войвода / писмо чети, дребни сълзи рони и т. н.

Такива образи-схеми се явяват много често в героичната епика на много народи, в българските исторически песни те са характерни преди всичко за по-ранния период от нейното развитие. Някои от тях остаряват с течение на времето, стават неактуални при нови обществени условия. Образът на съня е характерен и подходящ тогава, когато в песента се говори за падането на българското царство. След турското завоюване на Балканския полуостров тази форма не отговаря вече на новите условия и самият образ трябва да бъде изразен по друг начин. По време на турското робство остарял е също така образът на пируване на героите, тъй като тържествата имат тогава по-скромен характер. Освен това не би могло да се обсъждат тогава важни държавни въпроси, понеже българската държава въобще не съществувала. Подходящи са обаче мотивите с птици, донасящи непосредствени известия или писма,

Като примери посочваме два откъса, единият от цикъла, свързан с падането на Цариград, другият от по-късния период на турското робство:

1. Извишуе сиви сокол,
Над цареви рамни двори
Еве сега токмо три дни,
Токмо три дни и три ноки,
Како сокол извишуе:
Ни на небо извишуе
Ни на земња кондисуе.
То видоха царевите,
Царевите дуганджии.¹

¹ Пер. списание, г. I, 1874, кн. 9—10, стр. 94.

2. Славяк пее ув градинка,
Ув градинка, на калинка,
никой му са не разбира
какво пее дребян славяк,
дали пее на мурия,
али пее на голям глад.¹

В песните, отразяващи турското робство, често виждаме опростена схема-увод, състояща се от един стих като напр. „Овчар си гора питаше“, „Мама Димитру думаше“, или схема от два-три стиха. Независимо от характера на тия встъпления, всички изразяват общото настроение, мобилизират вниманието на слушателя към по-нататъшното действие.

Българската историческа народна песен познава изявително-въпросителна и въпросително-отрицателна схема, които по К. Мошински² означаваме по следния начин: това е А; не, това не е А, това е Б и: това А ли е? не, това не е А, това е Б.

1. Изгряло е ясно слънце,
Ясно слънце до бял Дунав,
Та й греяло, та й блестяло,
Та й трепяло по бял Дунав,
Та й греяло денем, нощем,
Цели три дни и три нощи.
Не е било ясно слънце,
Най са били казаците,
Казаците, бре донските.³
2. Дали агне блее
Или мома пее?
Нито агне блее,
Нито мома пее,
А най ми е било
Райчовата майка —
Плаче и нарежда,
Душмани проклина.⁴

По-горе посочените схеми се състоят от два противоположни образа, които означихме с А и Б. Образът А обикновено е взет от природните явления, образът Б означава хората.

В тая статия направихме опит да проследим развитието на българската историческа народна песен от няколко аспекта. Въз основа на това се вижда колко голяма роля е изиграла песента за поддържане на патриотичното чувство у българина. Учила е как трябва да се обича всичко, което е родно, българско. За народните маси по-голяма цена е имало това, което произлизало от българска почва, независимо от реалната му стойност. Девойките предпочитат скромен живот на село пред разкоша в султанските дворци, затова че се чувствуват дълбоко сраснати с този живот. Народната песен се отнася към робството като към нещо временно и регистрира като чувствителен барометър всяко движение, насочено срещу поробителите. Историческата песен, без да бъде история, изпълнява дълго време ролята на историята, съхранява редица имена и събития от българското минало, които не биха могли да се задържат в народната памет. В по-ранния период песента съдържа повече фантастични елементи, които с течение на времето отстъпват място на реалистичните елементи.

¹ Българско народно творчество, т. 3, стр. 27.

² K. Mo sz y n s k i, Kultura ludowa Slowian, t. II, s. 1411.

³ И в. Качулев, стр. 47.

⁴ Народни партизански песни, стр. 25.